

ЧЕРГУВАННЯ ФОНЕМ

Чергування / альтернація - закономірна зміна звуків у складі тієї самої морфеми слів та їхніх форм, яка полягає у заміні однієї фонемі іншою або сполукою фонем чи фонемним нулем. Ч. служить одним з морфол. засобів мови в галузі формо- та словотворення.

З типологічного погляду розрізняють два різновиди чергувань:

1) фонетичні (живі) та 2) історичні.

ФОНЕТИЧНІ ЧЕРГУВАННЯ

- закономірні ч., що відбуваються в певних позиціях

- залежать від сусідніх звуків або ж пов'язані з положенням фонемі в слові;

причиною живих ч. можуть бути асиміляція, дисиміляція, спрощення груп приг-х;

У СУМі виділяють **такі типи** фонетичних чергувань:

1) ч. за дзвінкістю - глухістю

- глухі приголосні перед дзвінками чергуються з дзвінками приг-ими,

дзвінки приголосні перед глухими чергуються з глухими

- чергування дзвінких приголосних з глухими (внаслідок регресивної асиміляції за глухістю)

а) префікс **З-** і прийменник **З** перед глухим приголосним асимілюється

збити - спитати, згинуті - скинути

з тобою - [с] тобою, з хати - [с] хати

На письмі чергування передається тільки перед приголосними фонемами **к, ф, п, т, х.**

б) кінцеві дзвінки приголосні **З, Б, Д** у префіксах і прийменниках **роз-, без-, роб-, над-, під-, од-** перед глухим приголосним у швидкому темпі мовлення чергуються з глухими:

розподіл - ро[с]поділ, безкінечно - бе[с]кінечно

в) **Г** перед глухими **к, т** чергується з **Х** в таких словах:

Г – Х *нігті - ні[х]ті, кігті - кі[х]ті, легко - ле[х]ко, вогко - во[х]ко, дьогтю - дьо[х]тю*

!!! - усі інші приголосні в середині слова перед наступним глухим приголосним не чергуються, напр.:

голубка, серезка, дядько

!!! - також у кінці слова дзвінки приголосні ніколи не чергуються з глухими:

листопад, гриб, мороз

- глухі приголосні фонемі перед наступними дзвінками чергуються з дзвінками:

молотьба - моло[д']ба, просьба - про[з']ба, анекдот - ане[г]дот, хоч би - хо[дж]би

2) ч. за твердістю - м'якістю

- є наслідком регресивної асиміляції,

- виділяються випадки обов'язкового і факультативного пом'якшення

а) передньоязикові приголосні **Д, Т, З, С, Ц, Л, Н, ДЗ** перед іншим м'яким передньоязиковим приголосним та перед **Й** звичайно пом'якшуються:

радість [ра́д'іс' т^м], *пісня* [п'іс'н'а]

б) приголосні фонемі **З, С, ДЗ, Ц** перед наступними напівпом'якшеними губними **б, п, в, м, ф** звичайно пом'якшуються:

дзвін [дз'в'їн], *смій* [с'м'їх]

Можлива також тверда вимова: *дзвін* [дзв'їн], *смій* [см'їх].

3) ч. за місцем і способом творення

а) свистячі **с, з, ц** перед шиплячими завжди чергуються з шиплячими **ш, ж, ч**:

С – Ш *приніси* – *прині*[ш:]*и*, з *чоловіком* - [ш]*чоловіком*,

З – Ж з *жиром* - [ж:]*иром*,

Ц – Ч *шприц* *чистий* – *шпри*[ч:]*истий*

б) шиплячі **ш, ж, ч** перед свистячими завжди чергуються з **с, з, ц**:

Ш – С *б'єшся* - б'є[с':]*я*,

Ж – З *книжці* – *кни* [з'] *ці*,

Ч – Ц у *ручці* - у *ру*[ц':]*і*

в) фонема **Т** перед наступними шиплячими **ш, ч** чергується з африкатою **Ч**,

а перед свистячими **с, ц** – з африкатою **Ц**:

вітчизна - ві[ч:]*изна*, *коритце* - *кори*[ц:] *е*

- фонема **Т'** перед наступною фонемою **с'** чергується з **Ц'**: *лється* – *лле*[ц':]*а*

4) ч. приголосних з фонемним нулем

- в окремих групах приголосних випадають приголосні (спрошення), напр.:

тиждень - *тижня*, *щастя* - *щасливий*, *місто* - *міський*, *честь* - *чесний*

5) ч. голосних з приголосними

- чергування **У з В, І з Й**:

наш учитель - *наша вчителька*, *уміти* - *вміти*, *був у театрі* – *була в театрі*;

Іван і Петро, *Петро й Іван*

ІСТОРИЧНІ ЧЕРГУВАННЯ

У сучасній українській літературній мові (СУМі) збереглися чергування, що відбивають індоєвропейські кількісні та якісні чергування голосних, особливості праслов'янської фонетичної системи, інші чергування виникли в давньоруській і староукраїнській мовах.

Історичні ч. не можуть бути пояснені фонетичними закономірностями, властивими сучасній мові, вони відбуваються за традицією.

Історичні ч. колись були також живими, оскільки були фонетичні причини, що зумовлювали їх. Але згодом ці причини зникли, а ч. лишилися і відбуваються за традицією в певних морфологічних формах слів.

1) історичні чергування голосних

а)

Е – О	<i>везти – возити, нести – носити;</i>
О – А	<i>скочити – скакати; допомогти – допомагати;</i>
У – И	<i>сухий – висихати;</i>
Е – И – Ø (нуль)	<i>беру – вибирати – брати, терти – витирати – тру;</i>
Е – І	<i>пекти – запікати, мести – замітати;</i>
І – А	<i>лізти – лазити, сідати – садити;</i>
У – Я	<i>трусити – трясти.</i>

Внаслідок пізніших фонетичних пертворень сформувалися нові ряди голосних:

Е – О – І	<i>везти – возити – віз , нести – носити – ніс;</i>
Е – О – И – Ø (нуль) - І	<i>беру – вибори – вибирати – брати – вибір</i>
А – І - И	<i>садити – сідати – сидіти;</i>
О – И	<i>кров – кривавий, глотка – глитати</i>

(поява звукосполучень **РИ, ЛИ** внаслідок занепаду **ъ, ь** у слабкій позиції)

б) вокалізація **Ъ** та **Ь** у сильній позиції у вигляді секундарних **О, Е**: *сон, день*

в) перетворення секундарних **О, Е** в слабкій позиції на нуль звука **Ø**:
сон – сну, день – дня, вітер – вітру

г) перехід **ѣ** (ять) в **І**: *місто, білий*

г) перехід етимологічних **О, Е** в **І** в нових закритих складах і виникнення внаслідок цього чергування **О – І, Е – І**

- це ч. властиве тільки українській мові

дому – дім, стола – стіл, речі – річ, твого – твій, Києва – Київ, семи – сім, рости – ріс

viz Praktický kurz ukrajínštiny I, s. 383 – 385

д) перехід **Е** в **О** після шиплячих та **Ж** перед наступним твердим приголосним
четвертий – чотири, жєнити – жєнатий, черниця – чорний, пиєниця – пиєно

viz Praktický kurz kuzs ukrajínštiny I, s. 385 – 386

е) поява звукосполучень **РИ, ЛИ** внаслідок занепаду **ъ, ь** у слабкій позиції:

кров – кривавий, глотка – глитати

2) історичні чергування приголосних

- наслідком палаталізацій заньязыкових приголосних і змін приголосних перед наступним **Ј** :

а) ч., зумовлені першою палаталізацією

Г – Ж	<i>друг – друже – дружити – дружина,</i>
К – Ч	<i>вік – вічний,</i>
Х – Ш	<i>страх – страшний – страшити</i>

Ч. також з'являється у твірних іменникових основах при додаванні суфіксів **-ОК-, -К-**:
друг – дружєк, сук – сучєк, сміх – смішєк, муха – мушєка

б) ч., зумовлені другою палаталізацією

Г – З подруга – подрузі, допомога – допомози,

К – Ц казка – казці, книжка – книжці,

Х – С муха – мусі, стріха – стрісі

ЧЕРГУВАННЯ ПРИГОЛОСНИХ ПРИ ДІСВІДМІНЮВАННІ

У дієсловах першої дієвідміни відбувається зміна приголосних у всіх формах теперішнього часу (майбутнього часу доконаного виду), якщо така зміна є в першій особі однини:

Г – Ж *могти – можу, можеш;*

З – Ж *мазати – мажу, мажуть, казати – кажу, кажуть*

Х – Ш *дихати – дишу, дишать;*

С – Ш *писати – пишу, пишуть;*

К – Ч *плакати – плачу, плачуть, кликати – кличу, кличуть,*

пекти – печу, печуть;

Т – Ч *хотіти – хочу, хочуть;*

СТ – Щ *свистати – свищу, свищать;*

СК – Щ *полоскати – полощу, полощать*

У дієсловах другої дієвідміни в першій особі однини приголосні **д, т, з, с, ст, зд** змінюються на **дж, ч, ж, ш, щ, ждж**:

Д – ДЖ *сидіти – сиджу, АЛЕ сидиш, сидять, водити – воджу, АЛЕ водиш, водять;*

Т – Ч *платити – плачу́, АЛЕ платиш, платять, світити – свічу, АЛЕ світиш, світять;*

З – Ж *возити – возжу, АЛЕ возиш, возять;*

С – Ш *просити – прошу, АЛЕ просиш, просять, носити – ношу, АЛЕ носиш,носять;*

СТ – Щ *чистити – чищу, АЛЕ чистиш, чистять, пустити – пущу, АЛЕ пустиш, пустять;*

ЗД – ЖДЖ *їздити – їжджу, АЛЕ їздиш, їздять;*

У дієсловах другої дієвідміни після губних **Б, П, В, М, Ф** перед **я, ю** з'являється **Л**:

Б – БЛ *любити – люблю, люблять, АЛЕ любиш;*

П – ПЛ *спати – сплю, сплять, АЛЕ спиш;*

В – ВЛ *ловити – ловлю, ловлять, АЛЕ ловиш, мовити – мовлю, мовлять, АЛЕ мовиш ;*

М – МЛ *стомитися – стомлюся, стомляться, АЛЕ стотишся*

Ф – ФЛ *графити – графлю, графлять, АЛЕ графиш.*

При дієвідмінюванні іноді відбувається пом'якшення передньоязикових:

Л - Л' *колоти – колю, полоти – полю*

Н - Н' *боронити – бороню*

Р - Р' *морити - морю*

ЧЕРГУВАННЯ ПРИГОЛОСНИХ ПРИ СЛОВОТВОРЕННІ

1. чергування приголосних перед суфіксами -СЬК(ИЙ), -СТВ(О)

- зміна відбувається при творенні прикметників від іменників, що закінчуються на Г, Ж, З, К, Ч, Ц, Х, Ш, С за допомогою суфікса -СЬК(ИЙ) та при творенні іменників за допомогою суфікса -СТВ(О):

а) Г, Ж, З + -ський, -ство → -ЗЬК(ИЙ), -ЗТВ(О)

Прага – празький, Париж – паризький, водолаз – водолазький, убогий – убозтво

б) К, Ч, Ц + -ський, -ство → -ЦЬК(ИЙ), -ЦТВ(О)

козак – козацький, козацтво, викладач – викладацький, молодець – молодецький

в) Х, Ш, С + -ський, -ство → -СЬК(ИЙ), -СТВ(О)

волох – волоський, птах – птаство, товариш – товариський, товариство, Залісся – заліський

АЛЕ

Інші приголосні перед суфіксами -СЬК(ИЙ), -СТВ(О) на письмі зберігаються:

багатий – багатство, брат – братство, кандидат – кандидатський, люд – людський, людство, Львів – львівський, Берлін – берлінський.

У деяких словах іншомовного походження чергування не відбувається:

казах – казахський, Чикаго – чикагський, тюрк – тюркський, баск – баскський, Дамаск – дамаський.

2. чергування приголосних перед суфіксом -Ш(ИЙ)

- при творенні вищого ступеня прикметників і прислівників відбувається зміна кінцевих приголосних в основі:

Г, Ж, З + -ш(ий) → ЖЧ

дорогий – дорожчий – дорожче, важкий – важчий – важче, вузький – вужчий – вужче

С + -ш(ий) → Щ

високий – вищий – вище

3. чергування у групах приголосних -ЦЬК-, -СЬК-, -ЗЬК-, -СК-, -ШК-

- зміни зберігаються і на письмі:

-ЦЬК- + -ИН(А) → ЧЧ

донецький – Донеччина, німецький – Німеччина

-СЬК-, -СК- + -ИН(А) → Щ

одеський – Одещина, віск – вощина

-СЬК-, -ШК- + -ЕНК(О), -УК → Щ

Васько – Ващенко, Ващук;

Терешко – Терещенко, Терещук

-ЗЬК- + -ЕНК(О) → ЖЧ

Кузько – Кужченко

ЧЕРГУВАННЯ – вправи

Утворіть першу та другу особи однини, третю особу множини:

ходити	бігти
любити	носити
возити	казати
говорити	допомогти
чистити	водити
косити	спати
робити	просити
лягти	платити
дихати	плакати
сидіти	пекти
сісти	ліпити
одягти	хотіти
розбудити	берегти
купити	їздити

Б...ру - виб...раю, виб...р, н...сти - н...с, н...сла, н...сити, л...гти, л...жати, с...діти, с...в, с...ду, с...джу, п...кти, зап...кати, п...ч, п...чі, л...мити, л...мати, м...сти, зам...тати, гр...м, гр...ми, гр...міти, к...нь, на к...ні, м...ст, під м...стом, д...м, д...машній, м...й, м...го, ос...нь, ос...ні, с...м, с...ми, с...мий, н...га, н...жка, Ки...в, Ки...ва, с...ло, с...льський, с...к, с...ковитий, ш...сть, ш...сти, ш...стий, кр...в, кр...вавий, б...ль, б...ляче, сл...за, сл...з, Льв...в, Льв...ва, к...т, к...та, ж...нити, ж...натий, ж...нка, дв...р, дв...ра, подв...р'я, Харк...в, Харк...ва, тв...й, тв...го, Фед...р, Фед...ра.

Утворіть прикметники за допомогою суфікса -ськ(ий) та іменники за допомогою суфікса -ств(о), де це можливо:

Прага – праський, студент – студентський, студентство

агент	Чехія
хлопець	Німеччина
Острог	Запоріжжя
Галич	садівник
казах	солдат
Київ	Рига
тюрк	багач
латиш	словак

Утворіть іменники за допомогою суфікса -ин(а):

донецький – Донеччина, Одеса – Одещина

черкаський	вінницький
словак	Харків
Полтава	німець
Київ	Суми